

Die uw jeugd vernieuwt als die van een arend

De Reformatie

Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven

Duurzaamheid als ethisch motief

De laatste weken is er veel aandacht voor de vragen rond duurzaamheid en de gevolgen van klimaatverandering in de christelijke pers. Embert Messelink en Peter Siebe roepen in *CV*-

Koers de theologen op om aandacht aan de schepping te geven, omdat zij vinden dat wie misselijk is van de welvaart, de uitbuiting en de teloorgang van de natuur in christelijke kring veelal alleen staat. Maarten Verkerk wijdde in het *Nederlands Dagblad* een paginagroot artikel aan de stelling dat er tot nu toe te vaak een technische oplossing gezocht wordt voor technische problemen; vanuit de reformatische wijsbegeerte een resultaat dat niet bevredigt.

J.H. Kuiper ■

In dit nummer

<i>Kerkelijk leven</i> - J.H. Kuiper Duurzaamheid als ethisch motief	595
<i>Meditatief</i> - A.J. Mol Was het vroeger beter?	599
<i>Wandelen met God</i> - B. Luiten Lang leve de antithese!	600
<i>Achtergronden</i> - B. Kamphuis Schilders eschatologie 2	602
<i>Samenleving</i> - J. Westert Spiegel voor gereformeerden	606
<i>Uit de kerken, Persbericht</i>	

Een ander geluid kwam naar voren in een advertentie van de stichting 'Geen Kerkgeld voor Geweld' die nu niet ten strijde trekt, als in de oprichtingstijd van de stichting, tegen de bevrijdingstheologie, maar tegen wat zij ervaren als klimaatgeweld.

Eerder al wees Feike ter Velde erop dat terechte inzet voor het klimaat als hefboom gebruikt kan worden om een wereldeenheid te bewerkstelligen, die de trekken van het beest uit het boek Openbaring heeft. In breder verband is te wijzen op de door prof. dr. Bob Goudzwaard en anderen gelanceerde verklaring van Tilburg, waarin gepleit wordt voor een duurzame economie. Opvallend bij de initiatiefnemers is de afwezigheid van mensen uit het CDA, wel

hoort mevrouw Esmé Wiegman-van Meppelen Scheppink, kamerlid voor de ChristenUnie, tot de prominente ondertekenaars, naast kabinetsinformatuur Herman Wijffels.

In dit artikel wil ik kort ingaan op het begrip duurzaamheid dat als een soort etiket overal op geplakt kan worden. Naar mijn overtuiging liggen er in het begrip duurzame ontwikkeling aanknopingspunten voor de christelijke ethiek en geeft het kansen aan de kerk om in het gesprek van de dag een eigen bijdrage te leveren.

Duurzaamheid

Duurzaam is als term gemunt in de jaren tachtig, toen de commissie Brundtland van de Verenigde Naties de term introduceerde. In de formulering van het advies van de Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid (WRR) over duurzame ontwikkeling uit 2002:

De mensheid moet streven naar een ontwikkeling die recht doet aan huidige behoeften zonder die van komende generaties in het gedrang te brengen. Dit is niet alleen noodzakelijk omdat er als gevolg van menselijk handelen sprake is van uitputting van grondstoffen, milieuvervuiling en vermindering van de biodiversiteit, maar vooral omdat deze verschijnselen een zodanige omvang en snelheid hebben gekregen dat zij zich als een boemerang tegen de mensheid nu, en in de toekomst, kunnen keren.

Later is het bewustzijn gekomen dat het klimaat verandert onder invloed van door de mens veroorzaakte toename van broeikasgasen. Het bewustzijn dat het klimaat verandert, onderstreept alleen nog maar de noodzaak om voortaan alleen duurzaam te ontwikkelen.

Van belang is dat de commissie Brundtland een nieuwe waarde formuleerde, waarin het ecologisch substraat dat deze wereld vormt, wijst op een principiële lotsverbondenheid tussen rijk en arm, noord en zuid, huidige en toekomstige generaties. Aandacht voor het milieu als armoedebestrijding, het begrip ecologische voetafdruk werd geïntroduceerd: op hoeveel hectare leg je beslag als mens? Het is een nieuwe waarde, omdat wie spreekt van een ecologisch substraat aandacht voor milieuproblemen niet langer als luxe kan beschouwen, die de armere deelnemers aan de economische ratrace zich niet kunnen veroorloven. Bij substraat gaat het immers niet om de eventuele, niet-noodzakelijke dakkapel, maar om de basis van een echt huis van deze wereld.

Een woord betekent niet altijd wat je op het eerste gezicht zou denken. Wie tien jaar geleden bij de (ver)bouw van zijn huis koos voor duurzame kozijnen, dacht misschien dat hij gedurende de gebruiksduur van zijn huis niet aan vervanging ervan hoefde te denken. Inmiddels is duidelijk geworden

dat wie toen niet voor duurzame kozijnen koos, er nog jaren van kan genieten, terwijl de eigenaar met zijn duurzame kozijnen van toen elk jaar de rotte plekken moet bijvullen. Het woord wees alleen op de productie van het hout: er zijn geen tropische regenwouden voor gekapt en de bodem is niet misbruikt. Inmiddels is er gelukkig veel meer keus in hout met het FSC-keurmerk.

De raad voor het regeringsbeleid wijst erop dat, ook in het spraakgebruik van de regering van 2002, het woord duurzaam veranderd is in een containerbegrip. Het wordt als woord overal voor geplakt, zonder al te veel band met de oorspronkelijke bedoeling. Hun pleidooi is om met elkaar terug te keren naar de oorspronkelijke bedoeling: duurzaam als waarde.

De link naar de ethiek is hiermee gelegd. Waarde is wat je belangrijk vindt en waar je dus al dan niet voor kunt kiezen. In tegenstelling tot het algemene beeld gaat ethiek niet over betutteling maar over vrijheid, over kiezen. Je zit niet vast in het gangbare consumptiepatroon tot nu toe, maar kunt ervoor kiezen om een ander patroon aan te nemen, waarin je de verantwoordelijkheid ten opzichte van de derde wereld en de toekomstige generaties laat uitkomen. Ook verantwoordelijkheid is een ethisch thema.

de oorspronkelijke bedoeling: duurzaam als waarde

Het is dan ook niet verbazingwekkend dat in het kielzog van de fundamentele studie (Our common future, commissie Brundtland) in een wat later stadium de millenniumdoelen zijn geformuleerd, waarin ook klimaatbeleid en armoedebestrijding hand in hand gaan. Op de laatste klimaatop op Bali heeft de minister van ontwikkelingssamenwerking, Bert Koenders zich dan ook ingezet voor het klimaatproof maken van ontwikkeling in arme landen. Het beeld dat klimaatbeleid een luxe is die alleen rijke landen zich kunnen veroorloven verdient dus bijstelling, in ieder geval in die zin dat aanpak van de klimaatproblemen goed is voor de hele wereldbevolking. Hier komt de substraatgedachte terug.

Bouwen en bewaren

Wie bovenstaande even op zich laat inwerken, proeft de verwantschap met oude gereformeerde thema's. Was de mens niet aangesteld om de wereld te bebouwen en te bewaren? Vroeger noemde je dat cultuurmandaat. Maar wat betekent dat in de praktijk? Eruit halen wat

erin zit? Zo is het wel eens populair samengevat. Maarten Verkerk wijst daar nog op in zijn artikel in het *ND*. Is de wereld er dan voor de mens of de mens voor de wereld? Daar zit een spanning tussen die je tegenkomt in verhalen van geëmigreerde landbouwers, die elders in deze wereld hun gang kunnen gaan en de milieu-eisen van de Nederlandse overheid niet meer als beknellend harnas voor hun bedrijfsvoering ervaren. Soms zijn de verschillen groot. Wij kennen een gedetailleerde wetgeving rond de ammoniakuitstoot van veehouderijen en in de Verenigde Staten wordt er gezien de berichtgeving in de *Washington Post* zelfs over gedacht om de registratie van die uitstoot maar af te schaffen. Terwijl er daar aanwijsbaar mensen ziek van worden door de enorme concentraties van die stof in gebieden met intensieve veeteelt. De strenge milieu-eisen van ons land maken me daarom wel blij.

Ik denk daarom dat ik in het bovengenoemde dilemma voor de bescheiden variant zou kiezen: de mens is er voor de wereld. God heeft die gemaakt met een nog steeds niet doorgronde diversiteit aan dierlijk en plantaardig leven en grote variëteit in de leefomgeving. Dat spreekt van de rijkdom van zijn gedachten en de majesteit van zijn werk. Als je je even daarmee bezighoudt, kom je onder de indruk van het schitterende systeem waarbij alles zijn plaats heeft. Ontsporingen zijn er ook wel, vooral door mensenwerk. Daarvoor hoef je het woord broeikasgassen maar te laten vallen. Opvallend in het genoemde rapport van de Wetenschappelijke Raad is de erkenning dat het menselijk kenvermogen tekortschiet om het systeem van de aarde te kunnen bevatten. Veel hoor je er niet over, maar ook het begrip rentmeesterschap verdient daarom opnieuw aandacht (ondanks kritische kanttekeningen die N.H. Gootjes erbij maakte, *Radix*, jg. 1980). Rentmeester zijn houdt in dat je aan de ene kant veel speelruimte hebt, maar wel binnen de grenzen van je opdracht. Ook zit er het idee in dat verantwoordelijkheid nemen betekent dat je verantwoording gaat afleggen.

Zonder herhaling van de verhalen van vervlogen tijden, kun je duidelijk genoeg maken dat betrokkenheid met deze wereld voor de kerk niet alleen uitkomt in missionair bezig zijn, maar dat kerk(mensen) ook op andere manier bij de wereld betrokken zijn. In Openbaring 4 wordt het loflied op de Schepper gezongen die alles gemaakt heeft, voordat de verlosser geïntroduceerd wordt in hoofdstuk 5. Kolossenzen 1 maakt in ieder geval duidelijk dat God zijn schepping niet opgeeft; als Hij dat niet doet, dan evenmin zijn kinderen.

Levensstijl

Wat mij opvalt bij al die discussies over duurzaamheid: duurzame energie, energieneutrale huizen enz., is dat er één ding niet ter discussie gesteld mag worden: onze levensstijl. Neem

het gesprek over biobrandstoffen. Daar worden wereldwijd steeds meer vragen over gesteld: energie versus voedselproductie. Goed, de huidige generatie van die brandstoffen is lang niet de oplossing van het energieprobleem. Maar er hoort wel een kanttekening bij. Veel landbouwproducten worden ook verwerkt in veevoer. Over de enorme lap vlees die we tegenwoordig dagelijks verwerken, hoor je weinig. Ik heb het dus niet over de mensen in India die ook wel eens vaker willen eten dan de ene keer per dag, die ik me uit mijn jeugd als ideaal voor dat land herinner. Ik heb het over het verschijnsel dat inmiddels duidelijk wordt dat we anders met de wereld om moeten gaan en dat er daarbij vaak alleen maar technische oplossingen aangedragen worden zonder verder nadenken over hoe het gekomen is. Niet een echt duurzame oplossing.

is de wereld er voor de mens of de mens voor de wereld?

Neem de aandacht voor het Cradle to Cradle denken. Daarover informeerde het Nederlands Dagblad ook. Een fascinerende manier van denken, waarin wat we gebruiken van deze wereld eindeloos opnieuw gebruikt wordt. Een professionele kringloop van materialen. Geweldig! Alleen de gedachte erachter maakt me niet blij: we zijn rijk en we willen geen stap terug doen. Zet geen vraagtekens bij onze levensstijl. Dat doet het Nederlands Dagblad wel gelukkig vaak genoeg. Zie het artikel van Maarten Verkerk, die volgens de gegevens van de website voor Reformatorische wijsbegeerte in de buurt woont van de eerste Cradle to Cradle-regio in Nederland: Venlo. Hij signaleert dat er bij de oplossing van het klimaatprobleem ook naar de diepere achtergrond gekeken moet worden en spreekt daarbij over schuld, bekering en vernieuwing.

Kans voor de christen

We leven allemaal in deze wereld als christen. Te midden van burens, collega's, vrienden enz. We hebben dus ook allemaal kans om te laten zien wat een duurzame invulling van het woord duurzaam betekent. Door het bewustzijn van je plek als mens in deze wereld. Misschien moeten we nog maar eens opzoeken wat ook alweer met dat cultuurmandaat bedoeld werd.

Ik weet wel dat de marges daarbij vaak klein zijn. Dat kan je moedeloos maken: wat betekent mijn keuze nu op het geheel van de wereld. Maar juist dat je kunt laten zien dat je niet je vertrouwen stelt op de god van de westerse levensstijl is van geweldig belang in het maatschappelijke gesprek over duurzaamheid. Ethiek is in de Nederlandse samenleving vaak een vies woord. Niemand wil zich eraan branden. Voor je het weet, ben je een betuttelaar geworden. Toch liggen er kansen.

Een voorbeeld dat ik tegenkwam. Bij de provinciale overheden moet in deze tijd stevig nagedacht worden over een structuurvisie: waar willen we naar toe met de Nederlandse provincies. Een van de opmerkingen over het nieuwe gezicht van Drenthe was: geen vrijheid van, maar vrijheid tot... Wanneer heb ik dat vaker gehoord? Precies, in de kerk, al wees prof. H.J. Schilder er graag op dat vrijheid zonder voorzetsel ook gewoon fijn is. Het blijft vrijheid en geen betutteling. Maar het maakt duidelijk dat duurzaam en kritisch horen samen te gaan.

Geen relativering

Ik kan me voorstellen dat de gedachte opkomt: waarom zouden we ons inspannen voor deze wereld, terwijl we een nieuwe verwachten. Zitten er ook geen gevaarlijke kanten aan? Centralisering van macht in deze wereld bijvoorbeeld. Niet alleen de Bijbel, ook de geschiedenis laat zien dat dit bijzonder riskant is voor de mensen. Macht corrumpeert.

ethiek is in de Nederlandse samenleving vaak een vies woord

Om bij de laatste gedachte te beginnen: in sommige opstellen over de morele dilemma's van de aanpak van het klimaatprobleem vind je inderdaad vermeld dat alleen en centraal gezag een effectieve aanpak mogelijk zou maken. Tegelijk is duurzaamheid iets wat je alleen samen met anderen kunt nastreven. De eerder genoemde Wetenschappelijke Raad wijst op de parallel tussen de decentraliseringidealisme van de overheid en de discussie over duurzaamheid. Wil er echt iets van een duurzame wereld ontstaan dan is participatie van de diverse leden van de samenleving onmisbaar. Natuurlijk is het denkbaar dat kwaadwillende mensen misbruik maken van het klimaatprobleem en onder de dekmantel van een op zich goed doel hun eigen minder goede doeleinden nastreven, maar het verdraagt zich niet met de manier waarop het woord duurzaamheid in de discussie gehanteerd wordt om in de aanpak van dit probleem te kiezen voor een topdown benadering.

Ook de eerste gedachte spreekt me niet zo aan. Inderdaad, onze geloofsbelijdenis eindigt met de verwachting van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde. Geweldig! Maar daarmee is de bestaande aarde nog geen oude auto die je, omdat je over een half jaar een nieuwe aanschafft, maar minimaal onderhoudt. Allereerst al niet omdat we de aarde in bruikleen hebben en verantwoording moeten afleggen over onze omgang ermee. En ook niet omdat ik onmogelijk in mensenjaren kan aangeven hoeveel 'tijd' God nodig heeft voor de afronding van zijn plan. Ook vanuit dat oogpunt lijkt het het beste, voor de komende generaties, het goede te zoeken. Het bewustzijn van de keten van de generaties hoort ook in het begrip duurzaamheid. Misschien ter geruststelling: daarbij is geen sprake van de opbouw aan een nieuw door mensen gemaakt paradijs. Bij het jargon van het klimaat horen de woorden adaptatie en mitigatie, aanpassing aan en verzachting van de gevolgen.

Betrokken bij de wereld

Ter afronding het volgende. Vorig jaar signaleerde iemand dat het besef van betrokkenheid bij de wereld waarin we leven onder druk staat door wat je de privatisering van het geloof zou kunnen noemen: geloven doe je maar in je vrije tijd. Als je dan al nadenkt over een plek als kerk in de wereld kom je bij missionaire en diaconale activiteiten terecht. Denk aan acties voor het in de week waarin ik dit artikel schrijf, zwaar getroffen Birma. Geweldig! Tegelijk hoort het meer voorkomen van zware stormen bij de klimaatverandering die aanwijsbaar is (de cijfers die wereldwijd bijgehouden worden, wijzen in tegenstelling tot de bewering van klimaatsceptici inderdaad op opwarming). Je moet het ene doen en het andere niet nalaten. Naar mijn overtuiging ligt in een goede ethiek die aandacht heeft voor de relaties waarin de mens staat (naast de relatie met God, die met de wereld, de medemens en zichzelf), ook als die bijbels ingevuld wordt, een voorname prikkel om te werken aan een wereld waarin het voor rijk en arm (tegenstellingen blijven) en voor toekomstige generaties leefbaar is.

Ds. Jan Kuiper is productontwikkelaar bij 'Steunpunt Gemeenteopbouw'.

lied van de week

Voor zondag 25 mei a.s. is er geen liedbespreking. Lied 87 uit het *Liedboek*: 'Wij willen God de ere geven' is besproken geweest in *De Reformatie*, jaargang 77, nr. 25. Zie daarvoor www.dereformatie.nl, >archief->naar het nieuwe register

Was het vroeger beter?

Prediker 7:10

A.J. Mol ■

Luister nou!

In gesprek met je opa proef je zijn levenservaring. Hoewel hij het er niet vaak over heeft, is de ervaring van de oorlogsjaren hem steeds bij gebleven. Hij kan boeiend over de Vrijmaking vertellen. Omdat hij veel met ziekten te kampen heeft gehad, laat hij zich door tegenslagen op gebied van gezondheid niet gauw uit het veld slaan. Ik kan genieten als hij vertelt over het wel en wee op het werk. Wat een mensenkennis heeft die man. Elk gesprek met hem is opnieuw leerzaam. Jongeren doen er verstandig aan de oren en harten open te zetten voor vorige generaties. Het vijfde gebod is als een ketting naar de toekomst. Laten er geen zwakke schakels in ontstaan. Als je niet oplet, knapt de keten naar de Toekomst.

Andersom

Te feliciteren is de oma/opa wanneer zij/hij goed contact heeft met de kleinkinderen. Over vroeger vertellen kan heel goed zijn, maar vergeet niet naar het heden te luisteren. Een oudere die de antenne gericht heeft op vandaag is goud waard. Laat ik het anders zeggen: ouderen die met hart en ziel aandacht hebben voor de opgroeiende mensen zijn schatten. De mens van nu die in de cultuur van vandaag leeft, zal andere keuzes maken, anders denken en voelen, maar is het dáárom verkeerd? Jonge mensen hebben sterke punten: zij zijn open, eerlijk, bereid tot het alleen wagen met God, kritisch tegen ingesleten gewoonten. En dat kan wel eens heel gezond zijn.

Niet wijs

Hoor de waarschuwing van Prediker: "En vraag jezelf niet af waarom het vroeger beter was dan nu. Het getuigt van weinig wijsheid als je daarnaar vraagt". Dat wil niet zeggen dat het niet verstandig is naar verhalen van vroeger te luisteren. Zie hoe de Schrift vertelt over vroeger: Deuteronomium 1-4; Psalm 78,105,106,107. De Pinksterpreek van Petrus heeft het ook over de grote daden van God... van vroeger! Alleen, zeg dan niet: het was allemaal zo goed in oude tijden. Kijk maar naar de zwakheden die Mozes opsomt. De Psalmen zijn niet allemaal in de toonsoort 'gloria'. Wat was het verbondsvolk soms hopeloos zwak in het geloof.

Ouderen, pas op voor het krampachtig vasthouden aan gewoonten uit het verleden. Het isolement van menig vrijgemaakte christen veroorzaakt veel onvruchtbaarheid naar medemensen. Het hameren op de rechtheid van de leer kan doorslaan naar het doodslaan van onze gevoelens.

Schouder aan schouder

Wanneer een kind gedoopt wordt, zie je vaak mooie dingen gebeuren: de baby wordt zichtbaar ingelijfd in het Verbond; vader en moeder laten krachtig hun jawoord klinken; als het water gesprekeld wordt, zie je de tranen over de rimpelige wangen van oma biggelen; opa zingt een beetje met een bibberstem. Wat een feest aangericht door de eeuwige God. Laat jong en oud naast elkaar de geestelijke strijd blijven volhouden: erkenning van de Koning, op zoek naar het Koninkrijk, gewapend tegen de drieboudige doodsvijand, samen achter Christus aan. Dan verliest oma haar krampachtige angst, dan luistert het kleinkind intens naar opa's hart en begrijpt zijn levensdoel. Wat heerlijk is het wanneer generaties samen wijs worden. ...één met Christus, die dankzij God onze wijsheid is geworden". Paulus geeft hemelse wijsheid door in I Korintiërs 1:30.

Ds. Arie Mol is predikant van de Gereformeerde Kerk te Enschede-Noord.

Lang leve de antithese!

wandelen met God

De jeugd weet niets meer. Vroeger, toen wisten we waar we voor stonden!

Ja, is dat zo? Of begrijpen jongeren meer dan we denken?

B. Luiten ■

Er zullen jongens en meisjes zijn, die het woord 'antithese' nog nooit over hun lippen hebben laten gaan. Want zo praten ze niet. Terwijl ze in de praktijk er volop mee bezig zijn. Anderen kunnen de mond erover vol hebben. En er zelf niet of nauwelijks aan toe komen. Rara, hoe kan dat?

Ongeloof beantwoorden

Het lijkt een moeilijk woord, maar het is heel transparant. Het gaat om het geven van het gepaste antwoord. Iemand verkondigt een stelling, een 'these'. Een ander zet daar zijn gedachte tegenover, een 'antithese'. Daar ligt in, dat er verschil van inzicht is. Ook dat de ander zo formuleert, dat hij ingaat op de these van de eerste spreker. De antithese probeert zo diep mogelijk in de these door te dringen, om te ontdekken wat daarin onwaar en onhoudbaar is. De antithese impliceert een activiteit, een inzet, een interesse om inhoudelijk strijd te voeren en de waarheid aan het licht te brengen.

Dit woord is ontstaan op het snijvlak van geloof en ongelooft. De Franse Revolutie in de 18^e eeuw was niet alleen tegen mensen, maar vooral tegen God. De beoogde vrijheid behelsde 'geen God en geen meester'. Die these overspoelde Nederland en Europa. Waarop de antithese werd geformuleerd door christenen, die zich bewust antirevolutionair groepeerden. Daar is de inzet ten voeten uit van een diepgaande confrontatie door jaren en eeuwen heen. *Het ongelooft werd gepeild en beantwoord.* In geloof werd verdedigd hoe de overheid dienaar van God is, met alle gevolgen die dat heeft voor het openbare leven. Met ook de noodzaak om daaraan deel te nemen, juist voor Christusbelijders. Het willen formuleren van gelovige antwoorden en uitgangspunten is drijfveer van christelijke organisatie en maatschappelijke bezinning.

Gelovige activiteit

In de praktijk kunnen mensen dit wel eens samenvattend weergeven als 'gij geheel anders'. Of ook als 'gans anders'. Oudnederlands, dat niet altijd meer wordt verstaan.

Laatst werd een groep jongeren beziggehouden met een gans die 'anders' heette. Dat laat wel zien hoe woorden hun betekenis kunnen verliezen. Maar hebben alleen jongeren hier last van?

Als groot verschil zie ik, dat het 'gij geheel anders' kan worden tot een levenshouding, die wel gelovig bedoeld is, maar waarin toch de ontmoeting met het ongelooft ontbreekt. Het is iets dat *op afstand* gezegd kan worden, veilig in eigen kring. Het 'anders' verbleekt daardoor. Anders dan wie? Anders dan hoe? Het worden vergelijkingen op afstand, niet zelden belast door vertekeningen en zelfs karikaturen. Voorzover het nog vergelijkingen zijn, want het kan op van alles worden toegepast, van een strandwandeling op zondag tot en met fris dennen groen in december. Op die manier wordt het levende antwoord op het snijvlak van geloof en ongelooft gereduceerd tot een groepscode voor intern gebruik.

de antithese is een activiteit, die om inzet en aandacht vraagt

Dan kan het geen kwaad ons opnieuw te realiseren dat de antithese veel verder gaat en meer confronterend is dan een ander gedrag, dat we willen laten zien. Gerichte evangelisatie werd lange tijd overbodig geacht, omdat iedereen geacht werd te kunnen zien dat wij anders zijn. Wij gingen immers naar de kerk op zondag, en onze kinderen speelden die dag niet buiten. Ieder kon zien, dat God belangrijk is in ons leven! Ja, maar of het ook werd verstaan? Dat was de vraag. Mensen zagen ons ook elke zondag voorbijrijden met auto's vol om al onze tijd te besteden met geloofsgenoten. Zo kon dat overkomen. Daarom kan ander gedrag nooit in de plaats komen van de antithese: de persoonlijke interesse in het leven van de niet-christen om te ontdekken wat daarin van waarde is en wat niet, en daarop het goede antwoord geven. Gans ander gedrag, hoe gelovig ook, kan passief en introvert zijn, zonder vrucht voor de naaste. De antithese is een *activiteit*, die om

inzet en aandacht vraagt, die alleen tot stand komt wanneer wij ons bewust opstellen op kruispunten van wegen. Lang leve de antithese! Leeft zij?

Ander front

Daar komt nog iets anders bij, namelijk dat we vaak naar een ander front zijn geroepen. We hadden de strijd met de synodalen, zoals we ze vroeger noemden. De vrijmaking kostte al onze energie. Daarna het conflict met de buitenverbanders. Vervolgens moesten we een wal opwerpen tegen de evangelischen. Vandaag eist de invloed van charismatici de ruimte op in onze kolommen. De betekenis daarvan is evident. En toch is het steeds *een ander front* dan waar de antithese oorspronkelijk werd geformuleerd. Het is haast tragisch om te overzien, achteraf, hoe onze tijd in beslag genomen werd door conflicten met medechristenen. Op hen werden onze pijlen gericht, ter wille van het ongeschonden bewaren van het christelijk geloof. Een hoog doel en alle inzet waard, dat wel. Want het gaat om het zuiver spreken over God, over zijn verbond met Abraham en in hem met alle volken, van geslacht op geslacht, dat in Jezus Christus zijn vervulling bereikt. Wie daaraan tornt, gaat niet met ons mee, die begint een andere kerk. En toch. Wie de naam van de Heer aanroept, zal behouden worden. Met de wederdopers van vandaag heb ik een diepgaand verschil van inzicht, waar ik iedereen voor zal waarschuwen. Maar de eigenlijke antithese ligt verderop, ik bestrijd hen niet als ongelovigen. Dat verschil mag en moet er zijn. Lees maar na in 2Kor. 6:14 e.v., waar de Heer zegt: 'Wat heeft licht met duisternis te maken? Waarin lijken Christus en Beliar op elkaar? Wat hebben een gelovige en een ongelovige gemeen?' Hier wordt het 'anti' zuiver gesteld: het leven uit God en het leven zonder God is uit een geheel andere wortel, heeft een andere inhoud en gaat naar een ander doel. Daarom is het bijv. zo'n flagrante zonde voor God als een gelovige trouwt met een ongelovige: waarheen willen ze elkaar trouw begeleiden, als ze twee verschillende kanten op gaan? *Op het snijvlak van dit 'anti' worden wij gesteld met een woord voor de wereld, als een geur van Christus en als smaakvol zout.* Geen ander verschil, hoe belangrijk ook, kan ons ontslaan van deze confronterende ontmoeting tussen geloof en ongelooft. Leeft dit?

Anders richten

Wij werden genoodzaakt ons geschat te richten op andere christenen. Tragisch, maar waar. Voor hen werden soms grote woorden gebruikt, om de afstand te markeren. Toch kwamen ze steeds dichterbij. Dus moest op steeds kortere afstand het verschil heel duidelijk worden gemaakt. Grote woorden werden nog groter. Toch worden hun invloeden tegenwoordig ook in de gemeenten signaleerd. Dus wordt nu het geschat gericht op de eigen broeders en zusters. Alsof de antithese overall aanwezig is. In zekere zin is dat ook zo. Diep in ons aller hart geeft de heilige Geest antwoord op ons eigen ongelooft. Maar daardoor leren we dan ook onderscheiden tussen vrienden en vijanden van God.

Het is heel goed en alle inzet waard om het geloof naar Gods Woord zuiver te bewaren. Laat daar geen

misverstand over zijn. Tegelijkertijd dienen wij te beseffen, dat iedere geest die Jezus Christus belijdt, uit God is (1Joh. 4:2). Dus voortkomt uit dezelfde bron als waaruit wij drinken. Zo iemand benader je niet als uit een andere wortel of van een andere geest. En vooral: het kan niet zo zijn dat we onderling elkaar zoveel werk geven, dat onze plek leeg blijft waar de antithese echt plaatsvindt. Waar het nodig is serieus in te gaan op de motieven van het ongelooft, om het christelijke antwoord daarop te geven. Kerkdiensten die specifiek zich daarop richten, in deze tijd, verdienen al onze steun en waardering. Evenzo de christelijke organisaties in politiek en maatschappij, die voortdurend het debat aangaan in naam van de Heer van heel deze aarde.

Stel je voor...

Stel je voor dat je serieus in gesprek gaat met de niet-christenen om je heen. Niet om meteen wat te roepen, maar eerst om te luisteren. Je zult dan ontdekken, dat het niet geloven ook goede argumenten heeft, waar je niet zomaar mee klaar bent. Je zult op slag ervaren hoe spannend het is aan het front. Je zult om je heen kijken en zoeken naar hulp om aan doeltreffende antwoorden te komen. Tot je grote vreugde zie je broeders en zusters vlakbij je, van God gegeven als je bondgenoten in deze geestelijke strijd. Je gaat met ze bidden en met ze zingen, je zult ze koesteren en vooral dichtbij je houden.

Maar stel je voor, dat je de ware strijd ontloopt. Dan heb je ook geen bondgenoten nodig. Je broeders en zusters bekijk je dan heel anders. Je kunt ze gerust ver weg zetten als ze in enig opzicht anders denken. Al je kritische energie kun je op hen ontladen.

Ziedaar een levensgroot verschil. Men zou kunnen zeggen, met een variant op een bekende uitdrukking: 'laat me zien hoe je met je broeders en zusters omgaat, en ik zal zeggen aan welk front je staat.' Toch meen ik een nieuwe generatie te zien opgroeien, die inderdaad soms weinig weet en van antithese nog nooit gehoord heeft, die toch feilloos aanvoelt waar de echte tegenstelling ligt. Die het gesprek zoekt op camping en boulevard en in het centrum van de grote stad. Die het normaal vindt om contact te hebben juist ook met niet-christenen. Die daar ervaring mee opdoet. Deze jongeren vragen waar de kerk mee bezig is. Zij vragen steeds nadrukkelijker dat de kerk positie kiest aan het front. Die ruggesteun hebben ze nodig, die herkenbaarheid ook. Ze willen gaan naar een dienst, die vooral relevant is, waarin wordt ingegaan op de vragen die werkelijk spelen. Waarheen ze ook eens hun contacten kunnen meenemen.

Hun vragen kunnen spanning geven in een gemeente. Gezonde spanning, waardoor we groeien in onze gezamenlijke roeping. Laten we vooral niet op hen schieten (*stel je voor!*), maar hen laten zien waar we staan aan het front en hun elan met vreugde begroeten. Dit immers is Gods verbond, dat de Geest de generaties vervult en ons drijft door de liefde van Christus.

Ds. Bas Luiten is predikant van de Gereformeerde Kerk te Zwolle-Centrum.

Schilders eschatologie 2

In het vorige artikel stond het eerste deel van mijn lezing op het Saïd Nursi - Klaas Schilder symposium van 8 en 9 februari 2008 te Rotterdam. Daarin heb ik ter inleiding laten zien dat de eschatologie bij Schilder een dominerend motief is geweest en dat dat samenhangt met het eschatologisch grondbesef dat de Eerste Wereldoorlog bij hem heeft gewekt, evenals dat bij iemand als Karl Barth het geval is geweest. Vervolgens ging het over de nauwe samenhang die er bij Schilder altijd is geweest tussen de protologie en de eschatologie. In dit tweede artikel bespreek ik de geschiedenisvisie achter Schilders eschatologie en het evolutie/schok model.

B. Kamphuis ■

2 Geschiedenisvisie

In de loop van zijn ontwikkeling is Schilder steeds meer nadruk gaan leggen op het belang van de geschiedenis. Zijn confrontatie met Karl Barth is daarvoor beslissend geweest. Schilder zag in Barths theologie een volstreekte miskenning van de geschiedenis, een vorm van ahistorisme. Bij Barth, en zeker bij de vroege Barth met wie Schilder zich vooral geconfronteerd heeft, stond Gods openbaring haaks op de geschiedenis. God gaat met zijn woord niet in onze geschiedenis in. Dat woord van God raakt onze werkelijkheid alleen maar, zoals een raaklijn in één enkel punt aan een cirkel raakt. Of Gods woord slaat in onze werkelijkheid in, zoals bliksem in een boom kan inslaan. Maar Gods woord wordt nooit een tastbare werkelijkheid in onze wereld en in onze geschiedenis. Barth heeft Schilder gedwongen om over de verhouding van openbaring en geschiedenis, schepping en geschiedenis, eschaton en geschiedenis door te denken. Met name in *Wat is de hemel?* zijn de resultaten daarvan te vinden.

Overigens betekende Schilders confrontatie met Barth ook dat hij opnieuw positie moest kiezen tegenover de theologie van de grote Abraham Kuyper, de man die als geen ander de Gereformeerde Kerken in Nederland had gestempeld. Schilder wist zich nauw aan Kuyper verbonden, omdat hij met Kuyper wilde staan voor een Schriftuurlijke en confessionele gereformeerde theologie. Maar hij zag bij Kuyper ook het gevaar van een onderwaardering van de geschiedenis. Bij Kuyper wordt de geschiedenis gedomineerd door de eeuwigheid: de geschiedenis is de openbaring in de

tijd van dat wat van eeuwigheid is. Daarmee wordt Gods concrete handelen en spreken in de geschiedenis gerelativeerd. Bijvoorbeeld: de echte kerk is de onzichtbare kerk, die van eeuwigheid af voor Gods aangezicht bestaat. Concrete kerkelijke gemeenschappen zijn slechts bepaalde vormen van realisering daarvan in de tijd. Hoe meer Schilder het belang van de geschiedenis ging benadrukken, hoe meer hij zich van dit soort elementen uit Kuypers denken moest afkeren¹.

Hegel

Schilder heeft dus moeten zoeken naar een visie op de geschiedenis, die recht doet aan de werkelijkheid van Gods handelen en spreken in onze wereld. Er was daarvoor een model dat heel aantrekkelijk leek: de visie van de grote Duitse filosoof G.W.F. Hegel. In de titel van de paragraaf die Schilder aan Hegel wijdt in *Wat is de hemel?* hoor ik de aantrekkingskracht van Hegel op hem doorklinken: 'Hegels prikkende lofzang op de geschiedenis'². Bij Hegel verwerkelijk God zichzelf in de loop van de geschiedenis. De geschiedenis lijkt daarmee volstrekt serieus genomen, precies wat Schilder wil tegenover Barth. Maar is God daarmee wel serieus genomen?

Naar Schilders visie niet. En daarom moet hij toch ook van die prikkende lofzang van Hegel op de geschiedenis afscheid nemen. Wat is het probleem bij Hegel? Schilder ziet zijn filosofie staan in het teken van de synthese. Daarmee is de grenslijn tussen Schepper en schepsel uitgewist. God bestaat niet meer in eeuwig onderscheid tegenover het schepsel. Hij is niet meer de in zichzelf genoegzame. Nee, hij heeft het

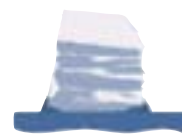
schepsel juist nodig om tot zichzelf te komen. Uiteindelijk wordt hiermee naar Schilders overtuiging juist geen recht gedaan aan de geschiedenis. De eerste Adam, in het paradijs, is dan niet meer een historische persoon, maar alleen maar een type, een voorstelling, van de mens die zich zichzelf bewust wordt in zijn onderscheid van God. De tweede Adam, Christus, de godmens, is dan weer het model van de synthese van God en mens, God en schepping. Ook bij Hem is de historische eenmaligheid verdwenen in de algemeenheid van een voorstelling. Kortom, je kunt bij Hegel geen lijn trekken van het begin, de eerste Adam, via het midden (Bethlehem, Golgotha, Pasen), waarin Christus optreedt, naar het einde, waarin Christus het resultaat van de geschiedenis overdraagt in Gods handen. Schilder zegt dan: 'Heel deze voorstelling, waarmee intussen de gereformeerde leer omtrent de hemel staat of valt, is bij Hegel verdwenen'. Daarmee heeft hij tegelijk duidelijk gemaakt hoe zijn visie is op de verhouding van geschiedenis en eschaton: in het eind wordt de 'som' van de geschiedenis, het resultaat van de geschiedenis, opge maakt en door Christus aan God overgedragen. Schilder verwijst daarmee naar Efeziërs 1:10, waar het (in de weergave van de *Statenvertaling*) gaat over het welbehagen van God 'om in de bedeling van de volheid der tijden wederom alles tot één te vergaderen in Christus, beide wat in de hemel en wat op de aarde is'. Het gaat erom dat in Christus 'alles tot één vergaderd wordt', het gaat, om met de kerkvader Irenaeus te spreken, om de recapitulatie van de geschiedenis in en door Christus. Dat is wat in het eschaton gebeurt. Daarom zijn eschaton en geschiedenis onverbrekkelijk aan elkaar verbonden⁴.

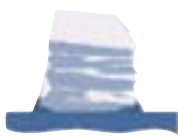
Chalcedon

Maar goed, welke visie op de geschiedenis moet je dan kiezen, als zowel de lijn van Hegel als die van Barth onbruikbaar zijn? Schilder grijpt daarvoor terug op de leer van het concilie van Chalcedon uit 451 over de twee naturen van Christus: Christus is één Persoon in twee naturen, goddelijk en menselijk. Die beide naturen zijn onvermengd en onveranderd, ongedeeld en ongescheiden. Onvermengd en onveranderd, dat betekent: ze vloeien niet in elkaar over, het is niet één godmenselijke natuur, waarin het goddelijke in het menselijke is veranderd of omgekeerd, of waarin een soort derde natuur is gevormd, tussen God en mens in. De naturen zijn ook niet ongedeeld en ongescheiden, want het is één Persoon. Er is niet een mens Jezus Christus los van de eeuwige Zoon van God. Nee, ze zijn onverbrekkelijk aan elkaar verbonden, ongedeeld en ongescheiden, in de ene Persoon van Jezus Christus, de Zoon van God, dezelfde in zijn godheid en dezelfde in zijn mensheid⁵. Voor Schilder brengt deze belijdenis van Chalcedon de grondwet van de christelijke visie op

de geschiedenis onder woorden. Zo kan hij schrijven: 'In Christus zelf is God van de mensen denke aan Chalcedon - niet gescheiden, maar ook niet met hem saamgevloeid. Onvermengd en toch veréend. Wie dat gelooft, zie(t) *dáár* de grondwet van de christelijke geschiedbeschouwing vol- en vastgehouden'⁶. En: 'Hebben wij niet steeds de hemel gedragen gezien door deze dubbele gedachte: God en mens zijn *altijd onderscheiden*, maar *nimmer gescheiden*? Welnu, precies datzelfde heeft de kerk beleden van de Christus, in wie God en mens altijd onderscheiden, nooit gescheiden waren... Zo vertoont de Christus in zichzelf de grondwet der geschiedenis des hemel in haar constitutionele factoren'⁷.

Met deze verwijzing naar Chalcedon weet Schilder zowel de Scylla van Hegel als de Charibdis van Barth te vermijden. Overmengd en onveranderd: dat is tegen Hegel. De grens tussen Schepper en schepsel blijft bewaard, God gaat niet op in de geschiedenis, God wordt niet een historisch verschijnsel, de geschiedenis wordt ook niet vergoddelijkt, is niet een zelfverwerkelijking van God. Het onderscheid blijft gehandhaafd. Ongedeeld en ongescheiden: dat is tegen Barth. God handelt werkelijk in de geschiedenis. Gods woorden en daden raken maar niet onze geschiedenis, maar ze worden er werkelijk deel van. In de weg van het begin, schepping, paradijs, zondeval, via het midden, Christus, naar het einde, het eschaton, de nieuwe hemel en de nieuwe aarde, treedt God werkelijk handelend op. Daarmee heeft Schilder een belangrijke bijdrage geleverd aan een theologische visie op de geschiedenis. Tegelijk, dat moet ik wel zeggen, is het een visie die weer nieuwe vragen oproept - maar zo gaat dat nu eenmaal in de theologie. Doe je aan de unieke eenmaligheid van Gods openbaring in Christus recht als je die tot de grondwet maakt van een visie op heel de geschiedenis? Je kunt inderdaad vanuit het geloof in Christus als God en mens zeggen: God heeft toen werkelijk in onze geschiedenis gehandeld - dat kan dus en het kan zo. Maar gaat het werkelijk altijd en overal zo? Is bovendien het 'ongedeeld en ongescheiden' van Chalcedon niet heel erg gekleurd door de belijdenis dat het gaat om de ene Persoon van Christus? Omdat het om de ene Persoon van de Verlosser gaat, daarom zijn de beide naturen niet uit elkaar te halen. Maar in Gods handelen in de geschiedenis in het algemeen hebben wij niet steeds met die persoonlijke eenheid van Christus te maken. Er is dus in ieder geval een verhaal nodig om van Chalcedon naar een christelijke geschiedbeschouwing te komen. In dat verhaal kunnen wij, naar mijn overtuiging, de leer van de Heilige Geest niet missen. Ik denk dat Schilders geschiedenisvisie daarmee nog een stuk sterker had kunnen staan⁸.

3 Evolutie en schok

Maar wat betekent Schilders geschiedenisvisie nu concreet voor zijn eschatologie? Daarbij moet het model van evolutie en schok aan de orde komen. Schilder ziet de geschiedenis door beide factoren bepaald: er is geleidelijke ontwikkeling, evolutie. Maar er is ook een schokmatige factor, waardoor er plotseling iets nieuws gebeurt: God grijpt in. Aanvankelijk spreekt Schilder in plaats van 'schok' zelfs over 'katastrofe'. Maar omdat die term altijd de gedachte van 'verwoesting' met zich meebrengt, vervangt hij haar later door 'schok'⁹. Met beide termen samen wil Schilder aangeven dat God echt in de geschiedenis werkt, onvermengd en onveranderd, ongedeeld en ongescheiden. 'Evolutie' wil zeggen: er is een echte historische ontwikkeling, ook een historische ontwikkeling op weg naar het grote einddoel, het eschaton. Dat is het 'ongedeeld en ongescheiden' van Chalcedon. Historische ontwikkelingen zijn niet gescheiden van het werk van God. Wat God in gang zet in de geschiedenis, dat wordt een historische realiteit, die als zodanig zich historisch ontwikkelen kan. Als Christus bijvoorbeeld de kerk sticht, dan wordt die kerk een historische grootheid, die in de geschiedenis haar plaats krijgt en haar betekenis heeft: evolutie. Als God met zijn Heilige Geest in het hart van een mens komt, dan is dat maar niet een incidentele aanraking, nee, dan verandert er metterdaad iets in een mensenleven. Wedergeboorte en bekering zijn realiteiten, historische realiteiten, met hun eigen ontwikkeling: evolutie. Maar tegelijk: het is God die in de geschiedenis werkt. En God wordt nooit een historische grootheid. Immers, Chalcedon zegt ook: onvermengd en onveranderd. Gods handelen gaat nooit op in evolutionaire historische ontwikkelingen. Wil de geschiedenis werkelijk haar door God gestelde doel bereiken, dan moet God zelf ingrijpen en nieuwe dingen doen: het schokelement. Je kunt de kerk en de kerkgeschiedenis nooit alleen maar verklaren uit algemeen inzichtelijke historische ontwikkelingen. Je kunt wedergeboorte en bekering nooit alleen maar beschrijven als psychologische processen, los van het handelen van God. Altijd zul je moeten eerbiedigen dat God niet samenvalt met zijn schepping, dat er een grens is tussen Schepper en schepsel. Daarom zul je altijd oog moeten houden voor het schokelement: God grijpt in.

Evolutie en schok van begin tot einde

Gezien de verhouding tussen protologie en eschatologie hoeft het niet te verwonderen dat Schilder die beide elementen al in de paradijsgeschiedenis aan het werk ziet. Het schokelement doet niet pas zijn intrede als gevolg van de zondeval. Nee, ook afgezien van de zondeval zou de evolutie van mens en wereld in de sta-

tus integritatis niet tot haar doel gekomen zijn, zonder Gods genadige, schokmatige ingrijpen¹⁰.

Beide elementen zijn dus vanaf het begin aanwezig en in heel de geschiedenis werken ze door. Dat betekent dat ook aan het eind van de geschiedenis, in het eschaton, aan beide elementen recht moet worden gedaan. Er is evolutie op weg naar het eschaton. Schilder denkt dan niet aan een geleidelijke ontwikkeling van de menselijke samenleving naar een steeds hoger niveau, op weg naar het koninkrijk van God. Zulk optimisme was hem vreemd. Zijn meditatie uit *De openbaring van Johannes en het sociale leven* laten dat wel zien¹¹. De apocalyptische stemming sinds de Eerste Wereldoorlog is Schilder blijven stempelen. Schilder denkt bij die evolutie ook niet aan een aards duizendjarig rijk dat hier zou komen, voorafgaand aan de vernieuwing van hemel en aarde. Van chilasme moest hij ook niets hebben¹².

De evolutie waarover Schilder spreekt is de ontwikkeling die op gang komt doordat Christus zijn Geest zendt, die in de gelovigen zucht op onuitsprekelijke wijze en doordat Christus zelf biddend en regerend het geschiedproces van al zijn leden voert naar het einde. Het gaat dus om de gelovigen en om de kerk, om de leden van Christus' lichaam. 'Straks', zo zegt Schilder dan, 'is het laatste van die leden tot zijn geboorte en - zijn wedergeboorte gebracht. Dan breekt God die levens-evolutie af. Hij scheurt de wolken, breekt de graven, dempt de afgronden, opent de hemel. Hij brengt de catastrofe'¹³. Daar is het dan toch weer, het woord 'katastrofe': de grote gebeurtenissen van de eindtijd kun je weer niet anders dan als katastrofaal betitelen. Maar ze passen in de wijze waarop God altijd met zijn schepping omgaat: God respecteert de ontwikkelingen in de wereld die Hij zelf geschapen heeft en in de mensen die Hij zelf herschapen heeft door wedergeboorte. Maar die evolutie komt nooit uit eigen kracht tot zijn doel. Dat zou al niet zo zijn gegaan in een wereld zonder zonde. In een wereld na de zondeval is het volstrekt uitgesloten dat evolutie tot het einde zou kunnen leiden. Het blijft, om met Schilder in *Christus en cultuur* te spreken, een afgeknotte piramide¹⁴. Zonder het radicale werk van God, vernietigend en vernieuwend, komt het nooit tot een afronding. De catastrofe van de eindtijd is het definitieve schokmatige ingrijpen van God, waardoor alle evolutie aan haar einde komt. Zo alleen kan het komen van het begin tot het einde.

Continuïteit en discontinuïteit

In de christelijke eschatologie is de verhouding van continuïteit en discontinuïteit altijd een teer punt. Aan de ene kant blijft God trouw aan zijn werk, ook aan zijn scheppingswerk, want zichzelf verloochen kan Hij niet (2 Timoteüs 2:13). Een totale vernietiging van de schepping moet daarom worden uitgesloten. Aan de andere kant wordt het ingrijpen van God in het

eschaton beschreven op zo'n radicale wijze, dat een simpele continuïteit evengoed als uitgesloten moet worden beschouwd. De wijze waarop Schilder evolutie en schok met elkaar verbindt, niet alleen in eschaton, maar in heel de geschiedenis, brengt zonder meer verder in het doordenken van deze problematiek. Het is dan ook niet verwonderlijk dat H. Berkhof in zijn fameuze dogmatiek *Christelijk geloof*, bepaald niet een traditioneel gereformeerd geschrift, juist op dit punt naar Schilder verwijst⁵. Natuurlijk zijn er op dit punt ook wel weer vragen aan Schilder te stellen. Ik heb dat zelf ook wel eens gedaan⁶. Moet het vernieuwende werk van God werkelijk als 'schokmatig' omschreven worden? Is dat toch niet een te mechanische wijze om Gods ingrijpen in de geschiedenis te verwoorden? Zijn 'evolutie' en 'schok' niet eerder dikwijls aspecten van het ene werk van God waarmee Hij de wereld op weg naar zijn doel brengt? Dat neemt niet weg dat juist in de tekening van het eschaton Schilders visie werkelijk verder brengt. Hij snijdt een simpel horizontalisme af, alsof de wereld vanzelf overglijdt in Gods koninkrijk. Tegelijk snijdt hij dualisme af, alsof het eschaton alleen maar haaks op de tegenwoordige wereld staat. Schilders gedachten over evolutie en schok horen bij de belangrijkste bijdragen die hij aan de theologie heeft nagelaten.

Prof. dr. Barend Kamphuis is hoogleraar aan de Theologische Universiteit te Kampen en hoofdredacteur van dit blad.

Noten:

1. Zie voor een bredere beschrijving van de achtergrond van Schilders visie op de geschiedenis mijn 'De geschiedenis: vicieus of lumineus?' in J. Douma e.a. (red.), *K. Schilder. Aspecten van zijn werk*, 108-114.
2. K. Schilder, *Wat is de hemel?*, 22-24.
3. K. Schilder, *Wat is de hemel?*, 24.
4. K. Schilder, *Christus en cultuur*, Franeker: Wever 1968⁴, 102-112.
5. Zie voor de tekst van het symbool van Chalcedon: H. Denzinger, *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, ed. P. Hünermann, Freiburg i. Br./Basel/Rom/Wien: Herder 1991⁷, nr. 301/2, p. 142v. Over Schilders omgang met dit symbool zie mijn 'Chalcedon in Kampen', *Theologia Reformata* 48 (2005), 34-39.
6. K. Schilder, *Wat is de hemel?*, 53.
7. K. Schilder, *Wat is de hemel?*, 107-108.
8. Vgl. mijn 'De geschiedenis: vicieus of lumineus?', 117.
9. K. Schilder, *Wat is de hemel?*, 92 noot 1.
10. K. Schilder, *Wat is de hemel?*, 92-100; *Heidelbergsche Catechismus* 1, 347-352.
11. K. Schilder, *De openbaring van Johannes en het sociale leven*, Amsterdam: Bolland 1978⁸.
12. K. Schilder, 'Het Zoeklicht' in *Om woord en kerk* 2, Goes: Oosterbaan & Le Cointre 1949, 132-183; dit zijn artikelen uit het Gereformeerd Jongelingsblad uit 1922 en 1923, die een bestrijding bieden van het chiliasme van Joh. de Heer.
13. K. Schilder, *Wat is de hemel?*, 110v.
14. K. Schilder, *Christus en cultuur*, 86-87.
15. H. Berkhof, *Christelijk geloof. Een inleiding tot de geloofsleer*, Nijkerk: Callenbach 1973, 546.
16. B. Kamphuis, 'De geschiedenis: vicieus of lumineus?', 117-118.

HOOFDREDACTEUR:

Prof. Dr. B. Kamphuis, coördinator
'Achtergronden'

EINDREDACTEUR:

Dr. A.L.Th. de Bruijne

OVERIGE REDACTIELEDEN:

Dr. E.A. de Boer, coördinator 'Meditatief',
Drs. I.D. Haarsma, Prof. Dr. G. Kwakkel,
Drs. B. Luiten, coördinator 'Kerkelijk leven'
en 'Wandelen met God',
Prof. dr. S. Griffioen, J. Westert, coördinator
'Samenleving'.

MEDEWERKERS:

J.J.D. Baas, coördinator 'Opvoeding en
onderwijs', J.M. de Jong, rubriek 'Kunst',
Ds. G. Riemer, coördinator 'Van binnen
naar buiten', Dr. J. Smelik, rubriek 'Kerk
en muziek', Drs. H. Veldman, rubriek
'Kort historisch'.

BESTUURSLEDEN STICHTING

DE REFORMATIE:

A. Verhoeff (voorzitter),
Drs. B. Bos (secretaris),
F.H. Haveman (penningmeester)

BLADMANAGEMENT:

Mevrouw M.T. Kremer
Scholma Druk bv, Postbus 7
9780 AA Bedum, tel. 050 3013636
Alle stukken voor de redactie bij voorkeur per
E-mail: reformatie@scholma.nl, ingeval per
post via bovengenoemde postbus.
Uitgever: Print Media bv, Bedum
Technische realisatie:
Scholma Druk bv, Bedum

ADMINISTRATIE EN

ADVERTENTIES:

Scholma Druk, postbus 7,
9780 AA Bedum.
Telefoon: 050 - 3013636.
Fax: 050 - 3012732
(o.v.v. Reformatie).
E-mail: reformatie@scholma.nl
Aanlevering advertenties in overleg.
ING Bank: 66.30.92.620

ABONNEMENTSPRIJZEN:

€ 49,95 per jaar
studenten € 19,50;
buitenland € 130,00
- abonnementsjaar loopt van
1 januari t/m 31 december

- opzegging van het abonnement dient
1 maand voor aanvang van het nieuwe
abonnementsjaar schriftelijk of per
e-mail te geschieden (voor 1 december)
Losse nummers € 1,50 (incl. porto).

De Reformatie is op Daisy cd-rom
verkrijgbaar bij de Chr. Blinden-
bibliotheek voor blinden en slecht-
zienden.
Tel. (0341) 565499.

ADVERTENTIES (acquisitie en verkoop):

J. Hoogenboom, tel. 050-4091204,
fax 050-4091252
e-mail: info@hoogenboom-communicatie.nl
Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uit-
gever is het niet toegestaan artikelen uit dit
blad over te nemen.

Web: www.dereformatie.nl

ISSN 0165-5191

Cijfers & feiten

Spiegel voor gereformeerden

Kerkelijke cijfers zijn droog materiaal. Maar ze zijn ook een spiegel voor gereformeerden. De cijfers confronteren de kerken met hun kerk zijn en kerkelijk leven anno 2008. We geven veel, maar het plafond van de inkomsten is ook in zicht. De uitgaven zijn vooral op consolidatie gericht. Missionaire aandacht neemt af. De gevolgen van de vergrijzing stellen de kerken voor nieuwe vragen. De cijfers doen de vraag stellen, of we wel de goede zaken op de kerkelijke agenda hebben staan? Wat bezielt ons?

J. Westert ■

Het Steunpunt Kerkelijke Beheerszaken heeft de vijfde uitgave van *Cijfers en feiten* opgeleverd. Vanaf 1993 bestaat er nu een redelijk systematisch inzicht in de inkomsten en uitgaven van de Gereformeerde Kerken. *Cijfers en feiten* bevat veel materiaal dat nuttig is te betrekken bij de kerkelijke beleidsvorming en het vergelijken van financiële gegevens en posities van de eigen gemeente ten opzichte van het landelijk beeld. Ik beveel het graag in de aandacht van alle kerken en commissies van beheer en deputaatschappen aan. Niet alle kerken nemen nog deel aan het onderzoek, maar met 64 % schetsen de cijfers betrouwbare trends.

Werfkracht

Een aantal trends verdienen meer aandacht. Het ledental van de Gereformeerde Kerken is licht gedaald. We bevinden ons nu weer ongeveer op het niveau van het jaar 2000. Er treden jaarlijks 70 leden toe, die voorheen onkerkelijk waren. Dat aantal wordt onderscheiden van het grensverkeer tussen komst en vertrek van en naar andere kerkgenootschappen. Overigens treden er meer mensen uit dan toe.

uit cijfers en feiten komt niet het beeld van een wervende en stralende kerk naar voren

Ik kan het bij een cijfermatige vaststelling van dit feit houden. Maar vanuit beleidsmatige invalshoek is dit natuurlijk een punt van aandacht en stevige zorg. Immers, we staan toch ook graag bekend als een missionaire kerk. Uit cijfers en feiten komt niet het beeld van een wervende en stralende kerk naar voren.

Vergrijzing

De opstellers signaleren een stijgend aandeel belijdende leden. Het aandeel belijdende leden is circa 2/3 en doopleden 1/3. Dat is een gevolg van de vergrijzing en de toename van kleinere gezinnen. Kerken vergrijzen dus en op langere termijn moeten we ook om deze reden uitgaan van een dalend ledental. Ik beveel aan om in de volgende uitgave de statistieken uit te breiden met gegevens over de leeftijdsopbouw van de kerken. Het is de moeite waard om een scenario te schetsen van de gevolgen van kerkelijke vergrijzing.

De gepresenteerde cijfers en feiten over werfkracht en vergrijzing zijn een spiegel voor de kerken om diepgaand over na te denken. Ik kom er in het vervolg nog op terug. De kenmerkende lijn is dat we gericht zijn op beheer en instandhouden en niet op werven (evangelisatie en diaconaat) of het vernieuwen van beleid.

Inkomsten van de GKv

Het beeld van de kerken is dat de VVB (vaste vrijwillige bijdrage) een stijgend aandeel vormt in de inkomsten. Dat is een ontwikkeling die zich sinds 1993 systematisch doorzet. Het aandeel VVB bedraagt zo'n € 330 per ziel. Los van dit gemiddelde valt op dat er nog stevige verschillen zijn naar gemeentegrootte. Tussen een kleine gemeente en een grote gemeente is er zo'n 20% verschil in inkomsten ten gunste van de kleine gemeenten. Kleine gemeenten doen het qua inkomsten gewoon beter. Dat verschil is er overigens ook als je let op de verschillen tussen kleine en grote kerkgenootschappen. Een vergelijking met andere kerkgenootschappen laat dat zien. In de Protestantse Kerk werd

€ 133 per ziel ontvangen. Het gemiddelde in de Rooms-katholieke Kerk ligt op € 25,75. De omvang is kennelijk van grote invloed op de gemiddelde opbrengst en dus op de betrokkenheid. Het is jammer dat het onderzoek *Cijfers en feiten* zich beperkt tot onze kerken en de grote kerkgenootschappen. Een vergelijking met onze nabije kerken, zoals de CGK, NGK en de Gereformeerde Gemeenten zou een waardevolle aanvulling vormen.

Plafond

In totaal gaat er ca. 50 miljoen euro om in onze kerken. Dat is een groeiend bedrag, en een feit om dankbaar voor te zijn. Gelijktijdig is die groei nodig om de stijging van de vaste kosten op te vangen. Nieuwe ontwikkelingen zijn steeds moeilijker te realiseren. Het plafond van de inkomsten is ongeveer bereikt. Nieuwe ontwikkelingen vragen een heroriëntatie op bestaande patronen en kosten.

De VVB is de belangrijkste bron van inkomsten. Met 14% staan de collecten op de tweede plaats. Uit giften en acties komt 2%. Huur en rente doen 4%. Legaten staan op 4%.

Eerder heb ik in *De Reformatie* meer aandacht gevraagd voor legaten en giften. Ik zie elders organisaties gericht beleid maken met betrekking tot legaten. Denk bijvoorbeeld aan organisaties rond de Evangelische Alliantie, die met *Weldoen door nalaten* bewust voorlichtend bezig zijn. Het Steunpunt Kerkelijke Beheerszaken zou er goed aan doen om informatie beschikbaar te maken voor de wijze waarop kerkleden ook hun gemeente of breder doelen als zending en evangelisatie gericht kunnen steunen via testament en legaat.

de bereidheid om te geven in de kerken is verheugend, maar vraagt ook om nader onderzoek naar de grenzen

De opstellers van het rapport hebben verheugd geconstateerd, dat de VVB-inkomsten relatief meer stijgen dan de gemiddelde inkomsten van huishoudens plus de stijging van het aantal belijdende leden. De bereidheid om te geven in de kerken is inderdaad verheugend, maar vraagt ook om nader onderzoek naar de grenzen. Ik vermoed dat deze stijging er is vanwege de stijgende leeftijd binnen de kerken waardoor de kosten van het huishouden minder zwaar drukken. Deze veronderstelling benadrukt nogmaals het belang van onderzoek naar de gevolgen van de kerkelijke vergrijzing. Dat lijkt mij een goed thema om op te pakken met een onderzoeksafdeling van bijvoorbeeld de Gereformeerde Hogeschool.

Uitgaven

Waar geven we in de kerken het geld aan uit? Omdat *De Reformatie* niet fullcolor verschijnt, heeft het weinig zin om het inzichtelijke overzicht uit cijfers en feiten over te nemen.

Vandaar een opsomming van de uitgaven: predikant (45%), gebouwen (12%), quota (11%), koster (9%), rente en aflossing (8%), bestemmingsreserve (7%), overig (8%).

Ik vergelijk 2006 met 1993, het jaar van het eerste onderzoek. Als we voor wat betreft de uitgaven voor predikanten de sterk gestegen kosten voor emeritering niet meenemen, is het aandeel in de uitgaven voor predikanten in een periode van dertien jaar niet veranderd. Het blijft de grootste uitgavenpost. Niet veranderd betekent ook dat er geen groei in aantal is. Uiteraard kunnen de kosten per gemeente aanzienlijk verschillen. Een kleine gemeente wordt relatief zwaarder belast dan een grote. Er valt een groei in steunaanvragen binnen de classis te constateren. Voor het eerst komen sinds 2005 ook kerken met een zielental tussen 301-450 in aanmerking voor steun. Het predikantschap in een kleine gemeente staat onder druk. Volkomen terecht heeft een van de medeopstellers, G.J. te Rietstap, al eerder gepleit voor een andere - meer solidaire verdeling - van kosten voor de predikanten over de kerken.

Over het geheel gezien betekent geen verandering in de uitgaven in de kosten van predikanten dat er geen opzienbare ontwikkelingen op dit terrein plaatsvinden. Ik had in *Cijfers en Feiten* deze financiële gegevens graag in combinatie gezien met gegevens over de ontwikkelingen in het predikantenbestand:

- hoe ontwikkelt het aantal predikanten zich sinds 1993,
- hoe staat het met de leeftijdsopbouw en
- welk beleid staan de kerken voor.

Het jaarverslag van de VSE biedt veel van deze informatie. Het is aan te bevelen om deze gegevens te verwerken in een volgende *Cijfers en Feiten*.

Predikanten voor morgen

Laat ik u uit het laatste jaarverslag van de VSE een cijfer meegeven. In het verleden heb ik daar ook al aandacht voor gevraagd. De leeftijdsopbouw van de predikanten is zorgelijk:

- In 2003 bedroeg de gemiddelde leeftijd 45,3 jaar.
- In 2007 47,4 jaar.
- In 2008 komt de gemiddelde leeftijd uit op 48,2 jaar.
- En volgend jaar zal het percentage zo rond 49% liggen.

De babyboompredikanten gaan over niet al te lange tijd met emeritaat. Dat betekent een forse uitstroom. Daar staat een beperkte instroom tegenover. We lijken dus te maken te krijgen met een krapte aan predikanten. Dat vraagt iets van het wervingsbeleid van nieuwe studenten door de Theologische Universiteit, maar ook van de kerken zelf. De cijfers confronteren ons indringend met lastige vragen. Hoe aantrekkelijk is de uitstraling van het predikantsambt eigenlijk? Ik wil de noodzaak van bezinning op het ambt en de mogelijkheden om voldoende ambtsdragers met een ander cijfer onderstrepen.

de cijfers confronteren ons indringend met lastige vragen

Hadden we in 2003 298 actieve predikanten, in 2007 is dat gedaald tot 293. De dalende trend heeft zich al ingezet. Om die trend om te buigen is bezinning op de oorzaken nodig. Op het rapport van deputaten Dienst en Recht is kritiek gekomen en te leveren, maar ik hoop niet dat de urgentie van het vraagstuk daarmee achter de horizon verdwijnt. Vergrijzing en ontgroening zijn twee belangrijke oorzaken, maar niet de enige. Het ambt van predikant staat onder druk. In deze tijd is levenslang predikantschap een lange periode. Dat vraagt ook om leeftijdbewust beleid. Mobiliteit is daarvan een aspect. Het stimuleren van zij-instromers vraagt meer aandacht. En de vraag: hoe uitdagend is het om het ambt als roeping te begeren in een periode van kerkelijke verwarring? Bij alle discussies in de kerken en rond het profiel van de predikant heb ik het gevoel dat de echte *sense of urgency* om met dit vraagstuk aan de slag te gaan ontbreekt. Hoe bezielend is een kerk zonder voldoende aanwas van een nieuwe generatie jonge voorgangers? Zij immers maken deel uit van de generatie die de kerk van morgen vorm geeft. Zij zijn onderdeel van de leefwereld van hun eigen generatie. Een gezond kerkelijk leven kan niet zonder hen. *Cijfers en Feiten* (samen met gegevens uit jaarverslag VSE) geven niet alleen een leuk jaarbeeld voor financieel geïnteresseerden. Ze zijn ook een thermometer voor dit aspect van het kerkelijk leven. De kosten voor predikanten uitgezonderd de emeriteringslasten, zijn sinds 1993 stabiel.

De emeriteringslasten zijn sinds 1993 met 139% gestegen. De leeftijd loopt op, het aantal daalt. Is dat een bezielend signaal?

Consoliderende kerken

Wie naar de overige uitgaven kijkt, ziet eenzelfde beeld. We zijn gericht op consolideren. De kosten stijgt mee met de index, maar ook daar zit geen vernieuwing. Het aandeel 'gebouwen en rente en aflossing' neemt af. Ik beschouw dat ook als signaal van een pas op de plaats. Onder de uitgaven zijn de opgelegde

quota een stevige stijger. Sinds 1993 is er een groei van 90%. Enige transparantie en goede verantwoording verdienen de aandacht.

In het bijzonder vraag ik aandacht voor de uitgaven voor 'zending, diaconie en evangelisatie'. Ze zijn sinds 1993 niet veranderd. Het aandeel evangelisatie is zelfs afgenomen. Bij de diaconale uitgaven geldt, dat er een aantal onwrikbare vaste patronen zijn waar te nemen. Er is een groot aandeel vaste opdrachten ten behoeve van aan de kerken gerelateerde organisaties.

Als ik de cijfers en feiten beoordeel tegen de achtergrond van thema's als werfkracht en vergrijzing zijn ze een spiegel voor gereformeerden. Wat betekent leven in een geseculariseerd land echt voor ons? In welke mate hechten we aan de boodschap van het Evangelie van Jezus Christus voor onze omgeving? Kennelijk zijn we zo druk met het gaande houden van ons eigen kerkelijk proces en het voeren van interne debatten, dat we een aantal wezenlijke vragen voor onze kerken buiten beschouwing laten. In *Cijfers en feiten* staat het voorbeeld van een kerk uit 1949. De uitgaven voor zending lagen daar gemiddeld op een hoger niveau dan nu.

De boodschap is: *het patroon ligt vast*. Er doen zich geen opzienbarende veranderingen voor, terwijl er reden genoeg is om in geseculariseerd land opnieuw positie te bepalen, hoe en waartoe we kerk zijn. Cijfers en feiten zijn rationalisaties van kerkelijk beleid en leven. Gelukkig zeggen ze niet alles, maar reflecteren op deze gegevens is belangrijk. Laten we eens diepgaand nadenken over onze kerkelijke agenda en datgene wat daarin van een christen gevraagd wordt. Financiële cijfers en feiten brengen geen bezieling voor het hart. Ze kunnen wel dienen als spiegel voor ons kerkelijk leven. Ze schetsen het beeld van consoliderende kerken. Er is een hartelijke motivatie om veel aan de kerk te geven. Vijftig miljoen euro per jaar is erg veel geld. Gelijktijdig bezorgen de cijfers mij het beeld, dat we bezig zijn met - en we hebben er de handen vol aan - consolideren van het bestaande. We zijn vooral met onszelf bezig. We houden de boel gaande. Is dit wat nodig is om kerk en christen te zijn in een geseculariseerd land? Is het terecht dat ik een spanning bespeur tussen ons kerkelijk beleid dat neerslaat in cijfers en feiten, en ons hart dat vraagt om bezieling en vernieuwing?

Jan Westert is directeur van ROC Menso Alting en redacteur van *De Reformatie*.

Reacties: jan@westert.nl

Cijfers en feiten 2008 is verkrijgbaar via www.steunpuntkb.nl

PERSBERICHT

Kerkelijk Orgelspel-examens

Op zaterdag 14 juni aanstaande kunnen (toekomstige) organisten het examen Kerkelijk Orgelspel afleggen. Deze examens vinden plaats in de Rehobothkerk te Utrecht en worden georganiseerd door de Vereniging van Gereformeerde Kerkmusici (VGK).

Kandidaten kunnen op twee niveaus hun spel laten beoordelen en bij voldoende kwaliteit een certificaat behalen.

Niveau A is een basisniveau. Met het behalen van dit certificaat wordt de kandidaat in staat geacht om erediensten op muzikaal verantwoorde wijze te begeleiden.

Niveau B is aanzienlijk hoger en bedoeld voor organisten die muzikaal al verder zijn en een behoorlijk inzicht hebben ontwikkeld op het terrein van de kerkmuziek.

Organisten die in het verleden al eens een certificaat hebben behaald, kijken er met voldoening op terug. De voorbereiding was vormend en bracht dikwijls nieuwe inzichten en ideeën met zich mee. De examencommissie beperkte zich niet alleen tot het geven van een beoordeling, maar gaf ook tips en adviezen, hetgeen nieuwe stimulansen op muzikaal gebied voor de kandidaat betekende.

De afgelopen jaren bleken veel jonge mensen interesse voor het examen te hebben. Vooral voor hen kan het bijzonder motiverend zijn om samen met een orgeldocent naar dit examen toe te werken.

Ook zijn er steeds meer kerken die in hun regeling voor de kerkmuziek hebben opgenomen dat hun organisten in het bezit dienen te zijn van een certificaat.

Van de deelnemers wordt verwacht dat ze een lijst met orgelwerken/koraalvoorspelen samenstellen. De examencommissie maakt daaruit een selectie van stukken die de kandidaten op het examen ten gehore mogen brengen. Informatie over de opbouw van de lijst en de examennormen is te vinden op www.eredienst.com. Deelnemers dienen de lijst vóór 1 juni a.s. op te sturen naar H.Ophoff, email: ophoff-h@home.nl. Ook voor vragen kan men op dit adres terecht of onder het telefoonnummer: 0529-434029.

Opnieuw thuisfrontavond op 30 mei

Opnieuw zal er een thuisfrontavond voor uitgezonden militairen georganiseerd worden. Het afgelopen seizoen hebben de deputaten geestelijke verzorging militairen (GKv en CGK) meerdere keren een thuisfrontavond georganiseerd. Deze avonden zijn zo goed bevallen, dat we zo langzamerhand kunnen spreken over regulier terugkerende bijeenkomsten. Er is behoefte aan om als geloofsgegoten met elkaar te spreken over de impact van een uitzending van een militair op het gezin. Dat zal zeker in deze tijd gelden, nu er veel zorgen zijn in Afghanistan, en er meerdere militairen gesneuveld zijn.

Daarom nodigen de deputaatschappen geestelijke verzorging militairen van de christelijke gereformeerde en de gereformeerd vrijgemaakte kerken familie en partners en militairen uit voor een thuisfrontavond op 30 mei 2008. Het gaat om hen die nu, onlangs of binnenkort te maken

hebben (gehad) met uitzending. Op de thuisfrontavonden staat vooral het gesprek centraal. Op deze avond zal Gerben Elzinga spreken en aan het werk gaan over: pastoraat voor thuisblijvers? Maar de meeste aandacht zal het onderlinge contact krijgen.

Aanmelden voor deze avond tot uiterlijk tot 27 mei 2008.

Datum: 30 mei 2008

Tijd: 20.00-22.00 uur

Vanaf 19.30 is er koffie. Aan het eind van de avond zullen we met een hapje en drankje vertrekken

Plaats: Oenerburgkerk, Vlierweg 79 8072 EV Nunspeet
H.K. Evers

0521 - 51 05 77
evershk@kpnplanet.nl of

M. Tel

030 6386993

ontmoetingsdag@filtnet.nl

uit de kerken

Amersfoort - Ds. J.J. Arnold, emerituspredikant van de Gereformeerde Kerk van Amersfoort-West is maandag 28 april jl. op de leeftijd van 92 jaar overleden

Steenwijk - beroep aangenomen: H. Offereins te Schildwolde

Regioavonden Follow Up!

Kennismaken met deze nieuwe catechesemethode?

Dat kan op de volgende regioavonden:

Zwolle: 19 mei, Jeruzalemkerk, Windesheimstraat 1.

Andel: 22 mei, Gereformeerde Kerk, Beatrixstraat 12.

Groningen: 26 mei, Immanuelkerk, Overwinningssplein 1.

Enkhuizen: 2 juni, Doopsgezinde Vermaning, Venedie 17.

Hengelo: 5 juni, Kristallkerk GKV, P.C. Hooftlaan 210.

Middelburg: 13 juni, PKN De Morgenster, A. Lauwereysstraat 6.
(start avonden: 19.15 uur)

Gereformeerde Hogeschool, Buijten & Schipperheijn Motief en EB-media, met betrokkenheid Steunpunt Gemeentebouw Zwolle

Meer info: www.follow-up.nu

Vijf voor vijf

Nederlands Dagblad De krant voor christenen

Maak nu 5 weken lang vrijblijvend en voordelig kennis met het weekendabonnement op het Nederlands Dagblad. U krijgt de krant 5 weken lang elke zaterdag voor slechts 5 euro thuisbezorgd.

Als extraatje ontvangt u daarbij de hele week toegang tot de geheel vernieuwde digitale editie.

Kijk op www.nd.nl/5voor5 voor meer informatie.

KERKGEBOUWEN

vertrouwd verzekerd

Elk jaar krijgen we premie terug. En flink wat!

speciale verzekeringen voor kerken, zorginstellingen en monumenten

Postbus 500 5240 AM Rosmalen www.donatus.nl tel. 073 - 5221700